

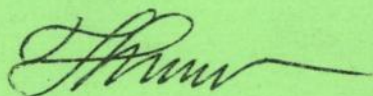
НЕСТЕРЕНКО Петро Володимирович

УДК 76. 01(477)(048)

**ТИПОЛОГІЯ ТА ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕКСЛІБРИСА
XVII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.**

17.00.01 – теорія і історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата мистецтвознавства



Київ – 2006

Ц 158.43 (4ук)

Дисертацією є рукопис.

ЛННБ України ім.В.Стефаника



00761936 (W)

Робота виконана в Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв

Науковий керівник:

008

доктор мистецтвознавства, доктор богословських наук, професор **СТЕПОВИК Дмитро Власович**, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства, професор **ГОЛУБЕЦЬ Орест Михайлович**, Львівська академія мистецтв, проректор з наукової роботи

кандидат мистецтвознавства, професор **БЕЛІЧКО Юрій Васильович**, Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури, професор кафедри теорії та історії мистецтва

Провідна установа:

Київський Національний університет культури і мистецтв, Міністерство культури і туризму України, м. Київ

Захист відбудеться: «30» Травня 2006 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26. 850. 01 у Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв (01015, м. Київ, вул. Січневого повстання, 21, корп.15).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (01015, м. Київ, вул. Січневого повстання, 21, корп.11).

Автореферат розісланий «29» Квітня 2006 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Овчарук О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Українська книга як складова національної культури здавна мала власницькі записи, а згодом – знаки, які позначалися латинським словом “ex libris”. Символічна образність українського екслібриса виражається через самобутність художньої мови національного мистецтва та уособлює риси, відмінні від інших художніх систем жанру. Втім суто українські надбання в галузі книжкового знаку тривалий час були вилучені з національного набутку і штучно “інтегровані” в культурний простір Росії, Литви, Польщі. Із розбудовою української держави стало можливим об’єктивне і всебічне дослідження екслібриса. Розом з тим, потребує відтворення цілісна картина розвитку українського екслібриса, детермінованого динамікою становлення мистецтва малої графіки.

Перші наукові праці з питань розвитку національного екслібриса з’являються на початку ХХ ст. у Львові (Ф.Яворський, Б.Януш). Становленню екслібриса на півдні України присвячене окреме видання С.Сильванського “Провінційні книжкові знаки”, яке вийшло з друку в Херсоні у 1927 році. Найдавніші українські екслібриси досліджували П.Клименко (1929) і В. Січинський (1930) на сторінках часопису “Бібліологічні вісті”. Підсумувала досягнення українських художників-екслібрисистів початку ХХ ст. колективна збірка “Екслібрис”, видана у Львові у 1932 році Асоціацією незалежних українських мистців, яка стала важливою подією в національному екслібрисному житті. У 1937 році у Львові був укладений каталог друкованого українського екслібриса XVIII ст. І.Крип’якевичем.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. з’явилися дослідження екслібрисів, що зберігаються у зібраннях бібліотек Одеси (О.Барковська, С.Лущик, Г.Терещенко), Львова (Е.Столова), Тульчина (Л.Стрельнікова). У ґрунтовних працях О.Федорука і Д.Степовика - дослідників творчості М.Бутовича і Я.Гніздовського, окремі розділи присвячені екслібрису. У Києві екслібрис досліджували й пропагували А.В’юник, Я.Бердичевський, П.Нестеренко, С.Булатова, О.Лагутенко, М.Грузов, А.Кончаковський.

Констатуючи інтерес науковців до вивчення вітчизняного екслібриса, все ж треба зазначити, що кількість наукових праць йому присвячених є незначною. Предметом досліджень ставав екслібрис окремих міст та регіонів, бібліотечних зібрань або книжкові знаки окремих бібліофілів чи художників. Проте, як правило, акцентуючи увагу на власниках екслібрисів, дослідники обминали питання типології, художньо-стильових особливостей екслібриса, специфіки його художнього вирішення, місця й ролі в системі українського мистецтва. Малодослідженим залишається екслібрис XVII – XIX ст. та його розвиток у першій третині ХХ ст., позначений розбудовою українського національного стилю.

Отже постає необхідність комплексного дослідження екслібриса, вивчення його як художнього явища в мистецтві графіки. Все це обумовило вибір теми дослідження “Типологія та художньо-стильові особливості українського екслібриса XVII – першої третини ХХ ст.”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконана як складова частина програми досліджень проблем національного мистецтва Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв “Культура і мистецтво в сучасному державотворчому процесі” і пов'язана з розробкою державної комплексної наукової теми Міністерства культури і туризму України “Культура. Просвітництво. Дозвілля”.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні, визначенні й узагальненні тенденцій розвитку українського екслібриса як соціального і культурного явища.

Для досягнення мети необхідно було вирішити такі **завдання**:

- шляхом аналізу історичних джерел, мистецтвознавчої, бібліофільської літератури, охарактеризувати стан вивчення українського екслібриса та визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати етапи становлення українського екслібриса в контексті європейського мистецтва книжкового знаку;
- виявити мистецькі якості протоекслібриса як ознаку розвитку культури рукописної книги;
- простежити динаміку трансформації суперекслібриса в період XVI – початку XX ст.;
- виокремити художньо-стильові тенденції друкованого екслібриса початку XVII – XIX ст.;
- прослідкувати особливості української школи екслібриса у першій третині XX ст. та охарактеризувати її специфічні риси;
- дослідити роль колекціонерів у розвитку мистецтва екслібриса.

Об'єкт дослідження – екслібриси України як феномен національного мистецтва української книги.

Предмет дослідження – типологія та художньо-стильові особливості українського екслібриса XVII – першої третини XX ст.

У ході дисертаційного дослідження використано загальнонаукові методи дослідження, а саме: *історичний* – у реконструкції культурної ситуації XVII – першої третини XX ст. на етнічній території України в контексті мистецтва книги;

аналітичний – у вивченні мистецтвознавчої та культурологічної літератури для висвітлення ступеня дослідження даної проблеми; *системний* – за допомогою якого вдалось простежити стильову еволюцію протоекслібрисів, суперекслібрисів та друкованих екслібрисів; *порівняльний* – висхідним методологічним принципом роботи якого стала ідея закономірностей культурного процесу; *наукової реконструкції* – у вивченні джерельних матеріалів; *іконографічний* – у виявленні знакової сталості геральдичних екслібрисів; *мистецтвознавчий* – для дослідження композиційно-стильових особливостей різних типологічних груп.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що дисертантом вперше:

- комплексно досліджено український екслібрис XVII – першої третини XX століття як складової національного культуротворчого процесу;

- здійснено періодизацію українського екслібриса та концептуалізовано засади його розвитку;
- визначено типологічні ознаки українського екслібриса та введено їх до наукового обігу;
- простежено динаміку стильової еволюції типологічних груп українського екслібриса XVII – XX ст. та виявлено їхні художні особливості;
- на підставі вивчення архівних, музейних, бібліотечних та приватних зібрань українського екслібриса до наукового обігу введено зразки українського протоекслібриса, суперекслібриса і друкованого екслібриса;
- розроблено критерії приналежності екслібрисів до українського набутку та встановлено першість національних книжкових знаків;
- визначено роль та місце українського екслібриса в європейській культурі книжкового знаку;
- введено у науковий обіг нові імена художників і дослідників українського книжкового знаку.

Джерельну базу роботи становлять наукові каталоги провідних бібліотек України, краєзнавча література та зібрання екслібрисів в архівах, музеях та приватних зібраннях. Дисертантом опрацьовано фонди Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського НАН України та бібліотек Києва, Одеси, Львова, Миколаєва, Харкова, Дніпропетровська, Російської Федерації (Москва, Санкт-Петербург), а також книгозбірень Національного художнього музею України, Музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, Державного музею книги і книгодрукування України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (Київ), Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, Кам'янець-Подільського історичного музею, Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.Яворницького, Львівського музею етнографії та художнього промислу НАН України та інших.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки й матеріали дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії розвитку екслібриса у світовій культурі і культурі України. Вони використані автором при розробці Робочої програми для студентів ДАКККиМ “Експертиза предметів і атрибутів: геральдика, фалеристика, вексилологія, екслібрисистика”, а також можуть бути корисними при підготовці курсів чи спецкурсів лекцій для архівістів, бібліотекарів. Це дослідження може бути корисним в музейній роботі при атрибуції пам’яток, дослідженні видатних історичних особистостей, експозиційної та виставкової діяльності, складанні каталогів тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження оприлюднені у виступах та повідомленнях на Всеукраїнських наукових конференціях: “Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура” (Київ, 2001 р.), “Образотворче мистецтво ХХ століття” (Київ, 2001 р.), “Образотворча спадщина Тараса Шевченка: здобутки і перспективи осягнення” (Київ, 2002 р.), “Україна: людина, суспільство, природа” (Київ, 2003 р.), “Мистецька освіта та мистецтво освіти в контексті формування сталого суспільства” (Київ, 2005 р.); Міжнародних наукових конференцій: “1000-річчя літописання і книжкової

справи в Україні" (Київ, 1998 р.), "Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура" (Київ, 2000 р.); Симпозіумі "Культура, мистецтво України ХХ століття" (Київ, 1998 р.).

Матеріали досліджень були також апробовані на вісімнадцяти Всеукраїнських і міжнародних виставках екслібриса, зокрема у Німеччині, Данії, Великобританії; упорядковано каталоги та підготовлено вступні статті до них. У рамках проекту "Візуальні та історичні культури Східної центральної Європи в процесі державної та суспільної модернізації" у березні 2003 року в місті Лейпциг (ФРН) дисертантом була організована та проведена виставка "Історія та культура України в дзеркалі мистецтва екслібриса" до якої підготовлено й видано каталог з авторською статтю.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у десяти одноосібних наукових публікаціях, п'ять з яких – у виданнях, затверджених рішенням ВАК України як фахові з мистецтвознавства.

Структура роботи відповідає меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (270 найменувань) та додатку з 198 ілюстраціями та пояснювальними текстами до них. Загальний обсяг дисертації становить 201 сторінку, основний її зміст викладено на 178 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі дисертації обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано основну мету й завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну, джерельну базу та практичне значення отриманих результатів, їхню апробацію і публікації, окреслено структуру роботи.

У першому розділі – "Український екслібрис в контексті дослідження проблем національного мистецтва", який складається з двох підрозділів, здійснено аналіз соціокультурних передумов розвитку книжкового знаку в Україні, проаналізовано історіографію його вивчення, розкрито джерельну базу й означено методологічні засади дослідження.

В роботі зазначено, що першими стислими відомостями про екслібрис на теренах України завдячуємо публікаціям Ф.Яворського про львівські бібліотечні знаки, які друкувалися у додатку до "Kuriera Lwowskiego" – "Tydzien" (1906-1908) та у статті невідомого автора "Exlibris", надрукованій у київському ілюстрованому щотижневнику "Вісник культури і життя" (1913). Пропагуючи екслібрис як "один з розділів історії культури", киянин підкреслював, що сучасний книжковий знак відрізняється від минулих "багатством ідей, добірністю форм", висвітленням "суспільної позиції властителя". Автори також зазначали, що художники вже перестали задовольнятися гербовими й орнаментальними композиціями, тому в малюнку екслібриса з'являються алегоричні фігури, символи змісту самої книжки та показники нахилів і симпатій замовника. Крім традиційних техник –

деревориту, лінориту, літографії чи гравюри на металі пропонувався екслібрис, виконаний з допомогою фотографії.

У 1914 році Богдан Януш заснував бібліофільський журнал "Exlibris", редактором якого і працював протягом 1917-1918 років. Він є автором публікацій: "Нові львівські екслібриси" ("Exlibris", 1917) та "На тему українського бібліотечного знаку" ("Українське слово", 1918. – ч.18 і 19). Ці перші кроки мали скоріше популяризаторський, а не дослідницький характер.

Особливої уваги заслуговують праці науковців, які вивчали розвиток екслібриса минулих століть, визнавали його значну роль у розвитку суспільства (І.Крип'якевич, С.Сильванський, П.Ковжун). Не втратили своєї актуальності на сучасному етапі й каталог друкованого українського екслібриса XVIII ст. та дослідження історії львівського книжкового знаку І.Крип'якевича. Щедро ілюстрована колективна збірка "Екслібрис", видана 1932 року у Львові Асоціацією незалежних українських митців, підсумувала досягнення тогочасних українських художників-екслібрисистів і розповіла про відродження цього жанру в Галичині. Тут також були опубліковані статті П.Ковжуна, М.Драгана, С.Гординського, І.Іванця, М.Рудницького та Я.Музики. Протягом десятиліть збірка залишалася неперевершеним зразком поліграфічного виконання. Важливе значення мають окремі видання С.Сильванського "Провінційні книжкові знаки" (Херсон, 1927 р.), яке досліджувало екслібрис півдня України та "Олена Сахновська: книжкові знаки" (Львів, 1934 р.).

На сторінках журналу "Бібліологічні вісті", присвяченому питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства Українського наукового інституту книгознавства у 1928 – 1930 рр. друкувалися статті, які висвітлювали творчість художників-екслібрисистів Г.Нарбута, Л.Хижинського, М.Алексеева, П.Ковжуна, О.Кравченка та знахідки колекціонерів екслібриса (А.Геппенер про С.Л.Дроздова-Мишківського), розповідали про виставки нової української графіки в Харкові (Д.Чукін) та в Києві в УНІКу (А.Артохова). Друкували дослідження присвячені витокам українського екслібриса П.Клименко і В.Січинський. Треба зазначити, що останні помилково тлумачили дату створення перших українських екслібрисів.

Книжковий знак вперше експонувався на виставках у Херсоні (1926), Харкові (1927, 1929, 1932), Одесі (1928), Жовкві, Львові (1929, 1930, 1932), Києві (1930). В каталогах виставок представлено роботи О.Сахновської, М.Котляревської, М.Нечитайла-Андрієнка, В.Аверіна, П.Грановського, М.Жука, П.Мартинюка, В.Кричевського, Е.Мея, О.Мея, О.Усачова, Л.Хижинського, І.Падалки. Та з початку 1930-х років екслібрисне життя в УРСР завмирає на три десятиліття. В цей період мистецтво екслібриса, що носило суто індивідуалістичні риси і йшло всупереч державній політиці нігілювання особистості, опинилося поза межами дозволеного, тому й не дивно, що тридцять роки ХХ ст. були для екслібрисистів часом випробувань. Однак всі ці зміни не торкнулися розвитку екслібриса в Західних областях України, насамперед у Львові, де мистецтво книги і книжкового знаку, завдяки подвижницькій праці П.Ковжуна, в цей час набуває особливого піднесення.

У Варшаві 1939 року видавництвом українського мистецького гурту "Спокій" надруковано книгу "EXLIBRIS Ніла Хасевича" з передмовою Т.Лешнера, до неї додавався каталог екслібрисів, виконаний художником з 1932 по 1939 рік. Проте доступним широкому загалу видання стало тільки у 1992 році, завдяки перевиданню Волинським обласним краєзнавчим музеєм м. Луцька. Екслібриси українського графіка Н. Хасевича, виконані в техніці деревориту, демонструють високу художню майстерність і заслуговують на особливу увагу.

У другій половині ХХ ст. розвиток екслібриса в регіонах знаходить відображення в описово-інформаційних працях І.Крип'якевича (1963), Ю.Белічка (1963), А.В'юника (1964, 1968, 1977, 1994), М.Батога, В.Вітрука (1969), Я.Бердичевського (1977, 1982, 1987), С.Білоконя, Б.Лєвих (1988), С.Луцька (1991, 1993), Т.Максим'юка (1992), П.Нестеренка (1992, 1994, 1999, 2000, 2002-2006), Л.Стрельнікової (1992), Е.Столової (1997), С.Булатової (1997), М.Грузова, А.Кончаковського (2000), О.Лагутенко (2005) та інших. Проте це не зменшує інформаційного значення наявних публікацій, що містять необхідний фактологічний матеріал для наукових досліджень.

Важливий довідковий матеріал містять каталоги книжкових зібрань провідних бібліотек Києва, Одеси, Львова, Дніпропетровська, Харкова, Луцька та інших міст України. Особливо цінні унікальні каталоги вітчизняних виставок першої третини ХХ ст., які на відміну від зарубіжних, на жаль, подають лише прізвища авторів екслібрисів, без зазначення їх адресатів, року виконання, техніки та розмірів, обмежуючись лише кількістю представлених на виставці книжкових знаків.

Окремі наукові праці присвячено вивченню творчих надбань художників-екслібрисистів: С. Гебус-Баранецької (А.В'юник), Г.Нарбута (П.Білецький) (на жаль, у ґрунтовному дослідженні творчості Георгія Івановича мистецтво екслібриса вченим не розглядається), С. Конончука (Р.Кункіна), укладено Бібліографічний покажчик Г.Нарбута (С.Білоконь), досліджено графічну школу І. Падалки (Л.Соколюк, Н.Титаренко).

В останні роки О.Федорук і Д. Степовик дослідили життя і творчість М.Бутовича і Я. Гніздовського, при цьому особливу увагу приділили вивченню екслібрисної спадщини художників, виділивши її в окремі розділи. О.Федорук розглядає книжкові знаки майстра на тлі загального захоплення цим мистецтвом у 20-30-ті роки, зокрема проводить паралелі з творчістю П.Ковжуна і Г.Нарбута.

Зростанню наукового рівня досліджень сприяло проведення ряду міжнародних конференцій, які вперше висвітили творчість видатних українських художників, зокрема творців екслібрисів: М.Нечитайла-Андрієнка, В.Січинського, Ю.Михайліва, організованих національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, в рамках державної програми "Повернені імена". Проте, це були лише поодинокі художники, мала частка національного набутку мистецтва екслібриса.

Значний інтерес для вивчення українського екслібриса становлять праці вчених Росії, Польщі, Литви, а саме В.Верещагіна (1902), У.Іваска (1902, 1905,

1910, 1918), В.Савонька (1928), В.Трутовського (1931), С.Івенського (1973, 1980), Є.Мінаєва, С.Фортінського (1970), Е.Кашутіної, Н.Саприкіної (1985), Є.Розенбладта, М.Стрижака (1985), Є.Фрідлянда (1993), В.Федорова (1995), Н.Мельникової (1998), П.Дружиніна (2000), С.Богомолів (2004) – Росія; В.Віттіга (1903), А.Ришкевича (1972), М.Войцеховського (1978), М.Гронської (1992), Я.Шимановського (1996, 1997) – Польща; В.Кісараускаса (1984) – Литва та інших, де можна знайти зразки й українського екслібриса.

Вагоме місце у вивченні екслібриса займають дослідження Ленінградського товариства екслібрисистів, яке існувало з 1922 по 1929 роки. Серед його членів були й представники Херсона і Білої Церкви. Крім виставкової діяльності, вони опублікували ряд праць, в яких висвітлюються деякі соціальні та ретроспективні моменти, проведено атрибуцію екслібрисів, наведені дані про їх власників.

Огляд екслібрисознавчих джерел доводить, що український екслібрис залишається маловивченою галуззю мистецтва графіки, оскільки досі не проведено всебічного та узагальнюючого дослідження. Особливо відчутна нестача аналітичних розвідок тенденцій розвитку екслібриса в часі та його художніх особливостей. Зафіксований у працях фактичний матеріал недостатньо відображає цей вид мистецтва.

Значний інтерес для порівняльно-історичного аналізу українського екслібриса становлять розвідки зарубіжних авторів щодо історії протоекслібриса (А.Ришкевич, 1972 – Польща), суперекслібрисів та тиражованих екслібрисів (В.Віттіг, 1903, Е.Хвалевік, 1955, М.Войцеховський, 1978, Я.Шиманський, 1996, 1997 – Польща), (Е.Кашутіна, Н.Саприкіна, 1985, В.Федоров, 1995, П.Дружинін, 2000 – Росія), (В.Кісараускас, 1989 – Литва). Аналіз літератури, в якій досліджуються процеси розвитку екслібриса, значною мірою допомагає відтворити загальну картину розвитку українського книжкового знаку.

Спираючись на дослідження визначних вчених М.Грушевського, Д.Антоновича, які свого часу чітко визначились з критеріями національного, значних успіхів було досягнуто в книгознавстві, інших напрямках. Вищеназвані автори вважали, що всі пам'ятки, створені на українській етнографічній території, а також українцями за її межами, необхідно зараховувати до українського набутку. Подібним шляхом пішов і литовський дослідник книжкового знаку В.Кісараускас, який зібрав і описав всі різновиди литовського екслібриса з 1518 по 1918 р. Його фундаментальна праця, а також аналітичні дослідження І.Крип'якевича, Е.Столової, С.Булатової та інших вітчизняних вчених стали базовими при дослідженні дисертантом стародавнього українського екслібриса.

Відповідно до запропонованої дисертантом концепції, на кшталт польської чи литовської, до української культури залучено частину книжкових знаків, які відносять до свого набутку росіяни, литовці й поляки. Успіхи вітчизняних вчених у галузі книгознавства, бурхливий розвиток мистецтва книги сприяли дослідженню й вивченню українського екслібриса в першій третині ХХ ст. Загальний аналіз історико-культурної ситуації на теренах

України вказує на складні політичні, релігійні та культурні процеси, що відбувалися в XVI – першій третині XX ст., що, безумовно, несло вплив й на розвиток мистецтва екслібриса.

У другому розділі – “Екслібрис як соціальне і культурне явище”, що складається з трьох підрозділів, досліджено протоекслібрис, суперекслібрис та інкунабули друкованого екслібриса. Дисертантом вперше проведено їх мистецтвознавчий аналіз, вивчено засади формування і становлення цього виду мистецтва, що розвивалося в контексті європейського книжкового знаку та визначено вагомість внеску його митців у розвиток національної культури.

Зокрема досліджено історичне підґрунтя прообразів екслібриса – протоекслібрисів, які стали органічним доповненням рукописної книги ще з XII ст. Зазначено, що ще до виникнення в Україні тиражного екслібриса і до розповсюдження друкованих книг власники рукописів – здебільшого справжні шанувальники мистецтва книги шукали шляхи для ствердження свого права власності. Для цього, частіше на окремому аркуші тих же розмірів, що й рукопис, зображувався герб власника, “вписаний” в композицію титульного аркуша, або ж він включався у композицію титульного аркуша. Його малювали водяними фарбами типу гуаші. Це був протоекслібрис, тобто попередник, прообраз екслібриса, свідчення ознаки культури рукописної книги.

Зокрема, введено в науковий обіг нечисленні протоекслібриси XVI-XVII століть. Їх власниками були: А.Є.Глембицький (протоекслібрис виконаний біля 1518 р. і знаходиться в Київській Псалтирі 1397 р., Російська Національна бібліотека, Санкт-Петербург), Я.Ш.Вольфович (зворот титульного аркуша ліонського Міссалу 1586 р., Наукова бібліотека Львівського державного університету), панів Бригаллерів (Граматика слов'янська І.Ужевича 1645 р., бібліотека міста Аррас, Франція), уманський полковник М.С.Ханенко (Ірмологіон 1660 р., Російська Державна бібліотека, Москва), київський полковник К.Д.Мокієвський (Євангеліє 1699 р., не збереглося). Три останні протоекслібриси супроводжуються віршами “на герб”, які оспівують і возвеличують їх власників. На відміну від інших, протоекслібрис І. Боярського в Архієрейському Службнику і Требнику 1632 року (НБУВ НАН України) вміщений в архітектурне обрамлення титульного аркуша.

Досліджені протоекслібриси засвідчують високий художній рівень виконання і є унікальними пам'ятками мистецтва української книжкової графіки XVI-XVII ст.

Визначено, що суперекслібрис (лат.: “super” – зверху) – особистий знак конкретного збирача або зібрання, нанесений у вигляді тисненої прикраси на шкіру або пергамент обкладинки книги, з'явився майже одночасно з протоекслібрисом. Він прикрашав книги української шляхти і духовенства з середини XVI ст. Суперекслібриси частіше були витисненими на верхньому боці обкладинки, хоча й зустрічаються випадки, коли тиснення робилося з обох боків. З другої половини XIX ст. набула поширення тенденція розміщати суперекслібриси на корінцях книжок. Як родовий знак власності суперекслібрис розвивався у тісному зв'язку з геральдиком та генеалогією.

Справі пошуків суперекслібрисів сприяло ознайомлення й аналіз каталогів провідних бібліотек України, Російської Федерації, Польщі, Литви. Це каталоги інкунабул (1974 р.в.) і палеотипів (1995 р.в.) Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського НАН України, каталоги інкунабул (1958 р.в.) з Національної бібліотеки Львівського університету і палеотипів (1986 р.в.) Львівської Національної бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України; каталоги стародруків Центрального державного історичного архіву у місті Києві (1999 р.в.), Державного музею книги і друкарства України (1991 р.в.), меморіальної бібліотеки І.Гончара в Києві (1998 р.в.), Дніпропетровського історичного музею (1988 р.в.), Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600-1825) (2001 р.в.) та інші.

В результаті досліджень було визначено найдавніші українські суперекслібриси, такі як суперекслібрис родини Сапег з гербом "Лис" – 1544 р. у каталозі В.Кісараускаса (1984 р.в.), та датований 1545 р. герб Львова з написом латиною під ним "печатка панів лавників львівських" описаного І.Крипякевичем (1963 р.в.). Треба зазначити, що геральдичні суперекслібриси в Україні, як мистецький вид індивідуального оздоблення, порівняно з країнами Європи, не набули широкого поширення.

Здійснений дисертантом аналіз значної кількості каталожних видань та фондів провідних бібліотек України дозволив систематизувати розмаїття виявленого суперекслібриса в типологічний ряд:

а) геральдичні, які належали шляхті і дворянству, духовництву та львівському архіву з міською геральдикою; із зображення емблеми з ініціалами цехового майстра Кам'янець-Подільського бондарсько-стельмасько-колодійського цеху та розлогого пояснюючого напису;

б) шрифтові – з текстом, що вказує на приватного власника бібліотеки;

в) вензелеві – у вигляді переплетених між собою і витиснених золотом ініціалів;

г) ініціали громадських та приватних бібліотек;

г) сюжетні/

На основі аналізу суперекслібрисів, витиснених на обкладинках і корінцях книжок, відзначено, що вони сприяли їх художньому вирішенню як єдиного художньо-поліграфічного організму і були їхньою декоративною окрасою. Дослідження цих знаків є додатковим твердженням тези про книгу, як особливий об'єкт культури з художньо-осмисленою конструкцією форм і оздоблення, що узгоджені з доцільністю та функціональною спрямованістю.

З інтенсивним розвитком у XVII ст. в Україні геральдики з'являються перші друковані екслібриси. Вперше досліджено творчість львівського графіка Яна Зярнка, який за примхами долі працював у Парижі, де створив три вигравіровані на міді екслібриси для своїх земляків, датовані 1610 і 1619 роками. Їх відносять до свого мистецького набутку поляки та литовці. Доведено, що, згідно запропонованої дисертантом концепції, вони належать і до української культури. Проте друкований книжковий знак у XVII ст. не набув поширення в Україні.

Наголошується, що геральдичні екслібриси у XVIII ст. часто замовляли кращим іноземним майстрам. Вигравіровані на міді і сталі, вони відзначалися ювелірним, скрупульозним різьбленням. Написи на знаках здебільшого виконувалися французькою мовою. Мода на дорогі паризькі екслібриси давала можливість засвідчити навіть книжковим знаком свій привілейований стан. Відсутність прізвища власника надавала гербу значення символа династії, підкреслюючи, що книги належать не кому-небудь з членів сімейства, а всьому роду з усіма його гілками. Отже геральдичний період в історії вітчизняного екслібриса (XVII – XIX ст.) є закономірним для тогочасного суспільно-політичного життя Європи та України зокрема.

У результаті дослідження встановлено, що перша половина XVIII ст. представлена екслібрисами в стилі бароко художників Я. Миліуса (для Сапег, Радзивілів, Яблоновських) і І. Филиповича (для М. Вижицького, Варшавської королівської публічної бібліотеки – “Залускіана”). Стиль рококо презентував Я.Вейс, який створив екслібриси для книголюбів ряду країн. Його гербові композиції демонструють легкість і граціозність художнього вирішення. Наприкінці століття послідовниками Я.Вейса стали М.Вахсмут (екслібрис А.Любомирського) і Г.Скородумов (О.Безбородька).

Досліджено, що екслібриси доби бароко приваблювали складною й урочисто-символічною композицією, презентували підвищений декоративізм, надмір оздоб, надзвичайну пишноту, урочисту патетику, несподівані ефекти. Вишуканий стиль рококо, що прийшов на зміну бароко, відрізнявся злетом грайливої легковажної фантазії, примхливої, вибагливої та граційної. У цей час в екслібрис проникає складний візерунок із завитками, “рокайлями” (мушлями), звивчастими лініями, химерними витіюватими формами, що непомітно переходять одна в одну. Композиції наповнюються численними стрічками, вінками, музичними інструментами, найрізноманітнішими вазами та кошачками з квітами, гірляндами, бантами, амурами й путті.

Встановлено, що у XVIII ст. набули поширення різцева гравюра на металі (мідьорит) та офорт. Технічно витонченіші й складніші, ніж гравюра на дереві, вони давали можливість досягти великого художнього ефекту як у передачі простору, світлотіньових тональностей, так і в емоційному та психологічному розкритті головної ідеї твору. Цими графічними техніками успішно користувалися Я.Зярнко, Я.Миліус, І. Филипович, Я.Вейс, М.Вахсмут, Г.Скородумов, які продемонстрували розмаїття композиційних прийомів, художню довершеність нечисленних книжкових знаків.

Третій розділ – **“Розвиток друкованого екслібриса, його трансформація.”** – складається з трьох підрозділів, які досліджують особливості розвитку, зміну виразових засобів, набуття національної своєрідності та розглядають вплив колекціонування на розвиток мистецтва екслібриса.

Результати дисертаційної праці показали, що в Україні тиражний екслібрис з'явився одночасно у двох видах: гербовому і шрифтовому. Гербові екслібриси приваблювали складною й урочисто-символічною композицією. На межі XVIII – XIX ст. з'являються шрифтові, набрані типографськими літерами

(часто в акцидентній рамці) книжкові знаки. До них належать екслібриси Чорноморського штурманського училища м. Миколаєва, кам'янецького єпископа М.Дембовського, С.Вроновського зі Львова, Тульчинської бібліотеки Потоцьких тощо.

Звернено увагу, що однією з важливих символіко-асоціативних форм сюжету художніх екслібрисів стає зображення людини, що з'являється спочатку у вигляді бюстів прославлених діячів (XVIII ст.), а потім набуває більш поширених форм: жінки в античному одязі з кадучесом і книжкою в руках (автоекслібрис К.М.Любомирської, початок XIX ст.), святих: Іоан Хреститель, Матір Божа з Ісусом Христом – художник М.Сосенко, 1905), зображень історичних героїв (гетьман Б.Хмельницький, невідомого автора, князь Д.Галицький – О.Кульчицька) та сучасних художнику осіб (портрет П.Еттінгера, виконаний Л.Пастернаком, 1902) тощо.

Прослідковано урізноманітнення палітри виражальних засобів на протязі XIX ст. Цьому сприяв розвиток графічних можливостей технік. Так для створення екслібрисів художники використовували різноманітні техніки виконань, що відповідали запитам часу. Крім техніки глибокого друку, в першій половині століття використовуються літографія, дереворит. Наприкінці століття було винайдено цинкографію та гравюру на лінолеумі, що сприяло поширенню використання екслібриса.

Відзначено, що екслібрис першої половини XIX ст. розвиває форми негербового “художнього” книжкового знака. Його створювали К.М.Любомирська (Ржевуцька), одна з небагатьох жінок-художниць, К.-В.Келісінський та інші. Проте вони не мали послідовників. Більше було екслібрисів шрифтових: типографські ярлики з текстом в акцидентних рамках, штемпеля, набрані з літер або відлиті у друкарні, зрідка гравірований текст, конгрев, прізвища сановитих власників під короною.

У процесі вивчення особливостей шрифтових екслібрисів установлено, що у 30-х роках XIX ст. широко розповсюджуються у книгодрукуванні різноманітні орнаментальні прикраси, політипажі і декоративні шрифти. Як правило, шрифт, лінійки, акцидентія завжди відбивають стиль епохи й завдяки цьому органічно вписуються в загальну структуру книги. Яскравим прикладом застосування цього арсеналу виражальних засобів є книжковий знак з візерунковими шрифтами “Бібліотеки Петровського полтавського кадетського корпусу”. Акцидентним набором із застосуванням візерункової орнаментальної рамки і різноманітних шрифтів, серед яких слово “бібліотека” виділено жирним шрифтом, виконано книжковий знак “Бібліотеки Колегії Павла Галагана” у II пол. XIX ст.

Простежено, що протягом XIX ст. універсальним знаком дворянської власності залишався гербовий екслібрис, який замовляли здебільшого європейським художникам. Герб був основою геральдичної композиції. Іноді до нього додавався титул і прізвище або назва чи малюнок маєтку власника, девіз. Вживалися також слова “EX LIBRIS”, “бібліотека”, “з книжок”. Термін “EX LIBRIS” набув широкої популярності наприкінці XIX століття у зв'язку з розвитком колекціонування і появою літератури, присвяченої книжковому

знаку. Гербові екслібриси належали дворянським родинам або одноосібним власникам і мали в основі від одного до кількох гербів на одному щиті. Практикувалося розміщення гербів на розгорнутій мантиї під короною – екслібриси О.Л.Давидова, К.Любомирського, М.В.Рєпніна, А.Шептицького, маєтку “Славута”. Досить часто герби тримають різноманітні щитотримачі у вигляді лева і гусара (герб графа В.В.Левашова), Нептуна і лева (герби графів М.О.Кушелева-Безбородька і Г.О.Кушелева-Безбородька), лева й козака (герб родини Кочубеїв), воїнів-герцоговинців (герб графа Г.О.Милорадовича), українського й польського воїнів – герб графа П.К.Розумовського, двох левів (герб адмірала М.П.Лазарева), двох грифонів (герб О.В.Капніста), двох коней (герб барона Станіслава де Шодуара), лева і грифона (герб князя Теньгоборського).

Відзначено, що у деяких гербових екслібрисах вдало поєднуються образно-символічні й шрифтові елементи (адмірала М.П.Лазарева, графа О.В.Капніста (худ. Гірш), Ново-Хвастовецької бібліотеки (худ. Г.Яунер). Ряд гербів під графською короною обрамлено поясом з пряжкою, на якому зазначається власник бібліотеки (граф М.О.Кушелев-Безбородько), її місцезнаходження (маєток) (Загінецька бібліотека) або девіз (Антонінська бібліотека).

На основі аналізу культури України наголошено, що процес демократизації власників бібліотек сприяв поширенню з др. пол. XIX ст. екслібрисів серед різночинної інтелігенції: вчених, письменників, бібліофілів тощо. Більшість з них – екслібриси О.Ходкевича, Я.Новицького, Г.Мизка, І.Лукашевича, Г.Данилевського, О.Котляревського – мають вигляд набірних ярликів з текстом у спрощених рамках, або відбитків з каучукових штемпелів чорнилами. З кінця XIX ст. металеві штемпелі змінюють каучукові.

З'ясовано, що широкої популярності набули розмаїті за формою гербові штемпельні печатки: овальні, орієнтовані горизонтально і вертикально – Д.Дорошенка, Я.Дорошенка, графа М.О.Кушелева-Безбородька, М.Маркевича; круглі – В.Пухальського, М.Судієнка; восьмикутної форми – М.Д.Толстого, Є.Чикаленка; овальної форми з вензелями – М.Д.Толстого. Конгревними екслібрисами користувалися Д.Яворницький, А.Попельницький, родина Толстих з Одеси, проте вони не набули поширення.

Досліджено, що наприкінці XIX ст. з'являється меморіальний екслібрис. Як правило, це розлогий шрифтовий напис, набраний різноманітними шрифтами, в якому повідомляється про передання після смерті власника приватного зібрання книг до громадської бібліотеки. Такий вид екслібриса зустрічаємо у М. Костомарова, О. Лазаревського, Ф. Цищурина, Д. Бібікова (НБУВ НАН України). Незважаючи на поширення екслібриса у XIX ст., він переживає застійні часи в художньому розвитку. Переважна більшість книжкових знаків анонімні, їх автори не розглядали екслібрис як мистецьке явище, тому й не залишили підписів чи монограм.

На зламі XIX і XX століть, на початку нового часового виміру в українській культурі переглядалися всі набуті цінності, осмислювалися пройдені шляхи. ряд українських художників отримали освіту у престижних

учбових закладах Європи. Революційні події 1917 р., створення Української академії мистецтв, пізніше вищих художніх шкіл у Харкові, Одесі сприяли реалізації творчого потенціалу митців на теренах України. Цей період характеризується перспективними зрушеннями в розвитку екслібриса на тлі піднесення національної свідомості українців, визначенням їхнього місця у світовому культурному процесі. У добу становлення нової національної художньої школи ключовим для розвитку українського екслібриса стало створення художніх шкіл Г.Нарбута, М.Бойчука, С.Налепинської-Бойчук, І.Падалки, М.Жука. Саме їм довелося не лише досягти високого мистецького рівня у власній творчості, а й стати основоположниками, відкривачами тих процесів, які знайдуть продовження і відгомін впродовж всього століття. Художників хвилюють пошуки основ для нової пластичної мови, нової форми творення художнього образу. Вже на початку сторіччя утверджується новий тип малювання - лінеарний, що передбачав максимальну виразність при його репродуванні в цинкографії (автори М.Самокиш, М.Сосенко, О.Кульчицька, Л.Пастернак та інші). Художники, відчуваючи вагомість своєї роботи, все частіше залишають під композиціями авторські підписи або монограму, наприклад, "М.С." (М.Сосенко), "І.Г." (І.Голлак), "Г.Н." (Г.Нарбут), "М.Н-А" (М.Нечитайло-Андриєнко) та інші.

До 1917 р. паралельно з художніми функціонували й гербові екслібриси. Їх вершиною стали книжкові знаки Г.Нарбута. Стиль і графічні прийоми професора, інтерес до образотворчого фольклору та геральдики, створений ним особливий "нарбутівський" шрифт, побудований на основі класичних зразків, позначилися на працях багатьох митців, як в екслібрисах, так і в мистецтві книги.

Доведено, що звернення художників-екслібрисистів до європейського модерну мало позитивний вплив на розвиток вітчизняного мистецтва (зокрема стимулювало звернення до національного орнаменту й символіки). Шрифт часто не набірний, а мальований грає в екслібрисах М.Сосенка, О.Кульчицької, М.Самокиша, М.Макаренка, Г.Нарбута, В.Кричевського, П.Грановського, О.Судомори, М.Жука та інших важливу роль, набуваючи декоративного забарвлення.

Звернено увагу, що в попередні століття екслібриси виконувалися на замовлення сановитих власників, а у ХХ ст. їх створюють для вчених, колекціонерів, яскравих особистостей і просто друзів. До виконання екслібрисів залучають широке коло художників: А.Іванов, В.Гришманюк, С.Яремич, П.Вербицький, О.Судомора та інші майстри. Пошуки національної своєрідності, етнічної ідентичності знайшли яскраве вираження в екслібрисах для відомих діячів української культури: С.Єфремова (1920), С.Маслова (1927), Я.Штеценка (1928), Д.Ревуцького (1929), Ю.Яновського (1930) – всі роботи художника В.Кричевського. В них відчувається вплив стилю модернізму і конструктивізму.

З 20-х років мистецьке й культурне життя активізувалося по всій Україні, набуваючи яскраво виражених національних ознак. Екслібрис, не зважаючи на складні умови суспільного розвитку, видозмінюючись від безликого гербового

знаку, до художнього твору, набув ознак витвору мистецтва. Для досягнення виразної й лаконічної мови екслібрисів художники широко використовували різноманітну символіку, яка сприяла висвітленню особливостей доби. Екслібрис разом із книгою постає як яскраве мистецьке явище, що має всебічний розвиток, власну історію з етапами становлення, розквіту та занепаду. Кожен стильовий напрям в руслі авангардизму (кубізм, футуризм, конструктивізм) поширив свої формальні принципи й на екслібрис.

Досліджено, що саме у 1920-ті роки створюються екслібриси для державних інституцій та громадських організацій, наприклад, бібліотеки Вінницької філії академії української літератури. Оголошуються конкурси: на кращий екслібрис Всенародної (Національної) бібліотеки України (за часів перебування Ю.Меженка на посаді голови Ради бібліотекарів (1920-1923), Українського науково-дослідного інституту книгознавства (на сторінках часопису науковців "Бібліологічні вісті").

З жовтня 1921 року у Львові активно розгорнув свою діяльність видатний книжковий графік і майстер екслібриса П.Ковжун. Саме в екслібрисах він досяг високого ступеня свободи у виборі художніх мотивів і пластичних засобів їх втілення, водночас стимулюючи творчі зусилля своїх колег в цьому напрямку. Він першим поставив питання про створення екслібрисів, призначених для дітей, гідно оцінивши роботи М.Бутовича, М.Осіньчука, Я.Музики. Тоді ж починають працювати над екслібрисом В.Січинський, Р.Лісовський, М.Бутович, М.Осіньчук, Я.Музика. 1928р. починає творити екслібриси П.Холодний, користуючись техніками деревориту та мідьориту. В техніці деревориту з середини 1930-х років працює і С.Гебус-Баранецька, яка займе одне з чільних місць у повоєнному мистецтві малої графіки. Епізодично зверталися до виготовлення екслібрисів й інші майстри.

П.Ковжун організував участь українських екслібрисистів у Виставці слов'янського екслібрису у Львові в 1930 році, був найактивнішим організатором виставки АНУМ і упорядником прекрасної збірки "Екслібрис" до неї у 1932 році. Відкривалася вона екслібрисом П.Ковжуна, присвяченим Товариству письменників і журналістів імені І.Франка, за який автор отримав нагороду на VII Міжнародній виставці екслібриса у Лос-Анжелосі у 1931 р. Вся його діяльність була спрямована на підняття рівня національного мистецтва на найвищий щабель та його міжнародне визнання.

Перша третина XX ст. засвідчила становлення й активний розвиток національного екслібриса, на основі синтезу різноманітних мистецьких стилів, продемонструвала розмаїття графічних технік, високу художню майстерність, що забезпечило міжнародне визнання української школи мистецтва малої графіки. В роботі проаналізовано засади колекціонування, зокрема товариств колекціонерів кінця XIX – початку XX ст. у Санкт-Петербурзі і Москві. Колекціонування екслібрисів в Україні розпочинається наприкінці XIX ст. Зафіксовано нечисельні зібрання екслібрисів у вітчизняних бібліотеках і музеях. Повідомляється про перших колекціонерів екслібрисів в Україні К.В.Болсуновського, М.О.Макаренка, І.М.Плещинського, Ф.Л.Ернста (Київ),

С.Л.Дроздовського (Біла Церква), О.А.Пергамент (Одеса), С.А.Сильванського (Херсон), Ю.О.Меженка, Я.І.Штепенка (Харків), І.П.Крип'якевича (Львів).

Бурхливий розвиток української графіки в 20-ті роки ХХ ст. сприяв активній співпраці Російського товариства друзів книги в Москві, Ленінградського товариства бібліофілів та Українського наукового інституту книгознавства Всеукраїнської Академії наук у Києві, довколо яких гуртувалися колекціонери. Члени товариств публікують на сторінках "Бібліологічних вістей" наукові праці, дослідження дореволюційного й сучасного їм книжкового знака, практикують огляди виставок, інформують про екслібрисні аукціони, публікують рецензії на видання, присвячені екслібрисові, монографії про художників, що працювали в цьому жанрі. Після закриття часопису "Бібліологічні вісті" та утвердження пріоритету держави (партії) в галузі художньої творчості, тоталітаризації мистецтва, інтерес до колекціонування набуває значного піднесення на західноукраїнських землях у Львові.

ХХ ст. по праву можна вважати століттям колекціонування і вивчення екслібрисів в Україні. Колекціонери книжкових знаків сприяли визначенню художньо-естетичних вимог до їх зовнішнього вигляду, канону, досліджували й поширювали мистецтво екслібриса.

У **Висновках** підбито підсумки дослідження, зокрема зазначається, що:

1. Український екслібрис є складовою частиною поняття "мистецтво книги" й розглядається як цілісне й непересічне явище. Аналіз стану його вивчення в історичних джерелах, мистецтвознавчій, бібліофільській літературі переконливо засвідчує, що вітчизняний книжковий знак розвивався в рамках загальноєвропейських мистецьких стилів. Охарактеризовано зміст мистецтвознавчих досліджень, присвячених українському книжковому знаку, який привертає увагу вчених уже з перших років ХХ ст. Окреслено основні принципи, за якими здійснювалися наукові розробки з історії українського екслібриса.

2. Генезис українського екслібриса розглянуто в контексті розвитку європейського мистецтва книжкового знаку. Проведено періодизацію українського екслібриса. Досліджено основні етапи його розвитку: рукописний екслібрис, мальований (протоекслібрис), відтиснутий на обкладинці (суперекслібрис) і наклеєний на форзац книги (друкований).

3. На підставі типологічного аналізу екслібриса визначено, що український книжковий знак набув у XVI – XVII ст. ознак протоекслібриса. Досліджено, що протоекслібриси з'являються в Україні у вигляді мальованих гербів, здебільшого органічно поєднаних із оформленням сторінки і цілком відповідають принципам оформлення тогочасної книги. Здебільшого їх виконання пов'язано із урочистою подією – передачею в дарунок церкві дорожочіної книги. У XVII ст., разом з поширенням такого жанру художньої літератури як панегірик, до протоекслібриса додавався вірш на герб. Виявлено, що з шести відомих на сьогодні рукописних пам'яток з протоекслібрисами, лише дві зберігаються на теренах України.

4. Досліджено, що суперекслібриси були важливим елементом українського художнього палітурництва як мистецького феномену в контексті

європейського інтролігаторства. Його розквіт припадає на XVI – XVIII ст., після чого настає період занепаду, що триває до початку XX ст. Основою для суперекслібрисів слугували шкіри, які відзначалися різноманітністю сортів, розфарбувань та вичинок. Використовували також пергамент під замшу, телячу шкіру, різнокольорові сап'яни. Художня індивідуальна оправа підкреслювала матеріальність, виразність фактур і кольору палітурних матеріалів оздоблення книги.

5. Встановлено, що друкований екслібрис, започаткований у XVII ст., носив геральдичний характер, проте широкого розповсюдження він набув лише з XVIII ст., як логічне продовження кращих традицій графіки книги. Характерними ознаками ранніх книжкових знаків є перевантаження деталями, іноді з ускладненим рисунком. Вони виконувались у стилі бароко і рококо в техніках глибокого друку – офорті і різцевій гравюрі на міді. У XIX ст. урізноманітнюється палітра графічних технік, зокрема, з'являється літографія, дереворит, а наприкінці століття цинкографія, ліногравюра. Доведено, що український екслібрис є специфічною інформативною системою, в якій візуальні знаки, виражені графікою, кольорами, композиційно-просторовими співвідношеннями тощо, мають символічний підтекст.

6. Виявлено, що з кінця XIX ст. до праці над екслібрисом долучилися українські художники київської, харківської та одеської художніх шкіл, а також з освітою, яку набули в мистецьких центрах Європи. Визначено й дано оцінку стану розвитку українського друкованого екслібриса у першій третині XX ст., який набув яскравих національних ознак. Звернення митців до стилю модерн, з його прагненням перетворити життя на витвір мистецтва, сприяло зверненню художників-екслібрисистів до народного мистецтва. Доведено, що українські митці долучали до європейського спадку власні національні здобутки не стільки в галузі тематики, скільки в характері, декоративності, настрою, своєрідної ритміки. Особливо плідними були 1920-ті роки, які ознаменувалися розвитком національної школи екслібриса.

7. Проаналізовано важливий етап у розвитку екслібриса, пов'язаний з колекціонуванням. Перші збирачі були й першими дослідниками книжкових знаків, а іноді й їх авторами. Простежено співпрацю російських і українських колекціонерів і дослідників екслібриса, які вивчали і пропагували книжковий знак на виставках і в часописах, сприяли підвищенню його художнього рівня.

Вивчення типології та художньо-стильових особливостей українського екслібриса XVII – першої третини XX ст. підтверджує, що ця глибока культурологічна проблема не вичерпується межами одного дослідження і вимагає подальших наукових розробок.

Основні положення дисертації викладено автором у таких публікаціях:

1. Нестеренко П.В. Перший український екслібрис: історія атрибуту // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва: Зб. наук. пр. – К.: Міленіум, 2004. – Вип.2. – С.94-97.

2. Нестеренко П.В. Український екслібрис XVIII ст. як складова частина європейських культурних цінностей // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Зб. наук. пр. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – С.89-96.

3. Нестеренко П.В. Рукописні екслібриси XVI – XVII століть – ознака самобутності мистецтва книги // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 8 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2005. – С.231-238.

4. Нестеренко П.В. Графічні техніки в екслібрисах XX ст. // Мистецтвознавство України: Зб. наук. пр. – К.: СПД Кравчук В.К., 2003. – Вип.3.– С.348-355.

5. Нестеренко П.В. Мистецтво шрифту в екслібрисі, його часові видозміни // Мистецтвознавство України: Зб. наук. пр. – К.: СПД Кравчук В.К., 2004.– Вип.4.– С.326-333.

6. Нестеренко П.В. Український екслібрис XVI – XX століть: Концептуальні засади розвитку та періодизація // Матеріали до українського мистецтвознавства: Зб. наук. пр. – К.,2002.– Вип.1.– С.163-169.

7. Нестеренко П.В. Видавничий і друкарський знак // Наук. Записки НаУКМА: у 3-х частинах – К.:Видавничий дім “КМ Академія”, 2003. – Т. 22. – Ч. I. – Гуманітарні науки. – С. 133-138.

8. Нестеренко П.В. Геральдика в мистецтві протоекслібриса // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. Наук.-попул. довід. вид. – К.,2005. – №58. – С.16-22.

9. Нестеренко П.В. Геральдичний суперекслібрис як засіб індивідуального оформлення книги // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. Наук.- попул. довід. вид. – К.,2005. – №59. – С.12-20.

10.Нестеренко П.В. Українські екслібриси XVII – XVIII століть як складова частина європейських культурних цінностей // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. Наук.- попул. довід. вид. – К.,2006. – № 61. – С.22-33.

Нестеренко П.В. Типологія та художньо-стильові особливості українського екслібриса XVII - першої третини XX ст. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.01 – теорія та історія культури. – Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2006.

У дисертації досліджуються проблеми розвитку українського екслібриса XVII – першої третини XX ст. як самобутнього й цілісного мистецького явища національного мистецтва. Вперше всебічно проаналізовано типологію і художні особливості книжкового знаку, визначено осередки культурного життя на теренах України. Досліджено внесок широкого кола художників-авторів екслібрисів, їх колекціонерів і пропагандистів.

Вперше проведено комплексне вивчення даного художнього явища, введено в науковий обіг України такі різновиди книжкового знаку як протоекслібриси і суперекслібриси. Завдяки цьому визначений екслібрисний

спадок охоплює майже п'ять століть і розвивається в контексті історії книги. З кінця XIX – початку XX століть спостерігається підвищений інтерес до екслібриса, він набуває яскраво виражених національних ознак.

Ключові слова: екслібрис, художні особливості, типологія, книгозбірня, протоекслібрис, суперекслібрис, герб, традиція, індивідуальна манера.

Нестеренко П.В. Типология и художественно-стилевые особенности украинского экслибриса XVII – первой трети XX века. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.01 – теория и история культуры. - Государственная академия руководящих кадров культуры и искусств. Киев, 2006.

В диссертации исследуются проблемы развития украинского экслибриса XVII – первой трети XX в. как самобытного и целостного явления национального искусства. На основе впервые введенного в научный обиход экслибрисного наследия и анализа литературных источников в работе раскрыты особенности этого малоизученного жанра. Изучение экслибриса как художественно-образной модели предполагает соблюдение исторического подхода. Это связано с двойственной природой экслибриса: с одной стороны, это порождение индивидуального характера, несущего отпечаток личности, стиля, мышления автора. С другой стороны, это результат взаимодействия других культур. Впервые диссертантом всесторонне проанализировано типологию и художественные особенности книжного знака, изучено очаги культурной жизни на территории Украины. Исследовано вклад широкого круга художников-творцов экслибрисов, их коллекционеров и пропагандистов, раскрыто особенности стилевых направлений.

Впервые в максимальном объеме проведено комплексное изучение данного художественного явления, введено в научное поле Украины такие разновидности книжного знака как протоекслібриси и суперекслібриси. Благодаря этому отечественное экслибрисное наследие охватывает почти пять столетий и развивается в контексте истории книги. В конце XIX – начале XX века наблюдается повышенный интерес к экслибрису, он обретает ярко выраженный национальный характер и поднимается на один из наивысших уровней за всю историю отечественного развития. Расцвет экслибриса способствовал интересу к нему со стороны ученых и коллекционеров, которые изучали его генезис и историю, а также возникновению собраний экслибриса в библиотеках и музеях Украины.

Диссертантом были исследованы наиболее значительные отечественные музейные, библиотечные и частные собрания экслибрисов, впервые изучено состояние этого вида искусства во всеукраинском масштабе. С целью утвердить экслибрис как выдающееся художественное явление национальной культуры, впервые было проанализировано генезис, историю, типологию, возвращено из небытия имена мастеров, раскрыто художественные особенности книжного знака. Исследовано состояние разработки темы предшественниками и дана объективная оценка, впервые определена временная периодизация всех этапов

развития экслибриса. Для этого, используя опыт русских, литовских и польских коллег, проанализированы теоретические и практические принципы формирования и становления национального экслибриса, концептуально определены критерии, по которым он принадлежит к украинской культуре.

Мастера малой графики сознательно разрабатывали язык новых художественных форм, чтобы выразить ими новое жизненное содержание, революцию духа и быта. В выборе тем и сюжетов, в специфике формы и в способе отдельных составляющих в целостную картину проявляется дух времени. Как явление культуры книжный знак имеет влияние на развитие человека как в познавательном, так и в эстетически – нравственном отношении. Это часть духовной культуры общества. Экслибрис входит в систему художественной культуры как: культурная ценность, художественно – образная модель, произведение искусства, художественный текст, предмет коллекционирования, форма обращения книги, способ художественной коммуникации.

В диссертации рассмотрено творчество целого ряда художников – экслибрисистов, их индивидуальные манеры, прослежено воплощение ими национальной темы в книжных знаках, проведён искусствоведческий анализ лучших работ. В процессе исследования было атрибутировано и введено в искусствоведение значительное количество неизвестных и малоизвестных экслибрисов и их исполнителей.

Ключевые слова: экслибрис, художественные особенности, типология, собрание книг, протоэкслибрис, суперэкслибрис, герб, традиция, индивидуальная манера.

Petro V. Nesterenko. Typology and Art and Style Peculiarities of Ukrainian Bookplate XVII – first third XX century. - Typescript.

Thesis for an academic degree of fine art candidate on major 17.00.01 — theory and history of culture.- State academy of managerial staff of Culture and Art. Kyiv, 2006.

The Ukrainian exlibris as a distinctive art having been traced through the centuries and reflecting whole history of the culture, spiritual life of Ukraine is considered in the Thesis. Typology and art expressiveness of bookplate are analyzed, the centers of the cultural life in Ukraine are investigated. The contribution of exlibris artists-creators is analyzed, the style features are shown.

For the first time, a complete and comprehensive study of protoexlibris and a superexlibris was conducted in the Ukraine. According to historical documents, this native exlibris heritage has evolved through almost five centuries to its current state. Starting in the late 19th century early 20th century, interest in the study of exlibris has greatly increased to the point of national recognition, attaining the interest at the highest levels. Scientists and collectors of these writings have shown interest in continuing the study of its history and genesis. Exlibris and protoexlibris items are now being displayed in libraries and museums in the Ukraine. The author of this dissertation conducted a comprehensive investigative study of exlibris, to included

The National Museum, libraries, and private collections. For the first time the condition of this genre of art has been examined on a Ukrainian scale. It is the opinion of the author that previous studies of exlibris have been thorough and estimated evenly. However, due to this study, the temporary periodization of all exlibris developmental stages has been concluded for the first time. For that, combining the experience of Russian, Lithuanian and Polish colleagues theoretical and practical principles of forming and formation of national exlibris have been analyzed, and criteria of belonging to Ukrainian culture has been determined.

Keywords: exlibris, art peculiarities, tipology, book collection, protoexlibris, superexlibris, arms, tradition, individual manner.

Підп. до друку 27.04.2006. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 1,0. Зам. 131. Тираж 100

Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ, вул. Січневого повстання, 21

452913

Ав.

Ав 67.748

Мист.

1000

Мист